

Ratkoš, Peter

Problémy výskumu včasnofeudálneho osídlenia Slovenska

Archaeologia historica. 1984, vol. 9, iss. [1], pp. 7-20

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139488>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

A.

Výzkum vesnických sídlišť

Problémy výskumu včasnofeudálneho osídlenia Slovenska

PETER RATKOŠ

(Synopsis: Buržoázne vedy o osídlení Slovenska – precenenie cudzích kolonizácií, charakteristika písomných, jazykových a hmotných prameňov, väzba hmotných s písomnými prameňmi a zaostávanie publicity archeologických výskumov, nútnosť zisťovania vypovedacej schopnosti jednotlivých prameňov, členenie slovenského územia ako sídlíštný činiteľ, význam maďarsko-slovenskej toponymie, zmeny poddanských sídiel a otázka kolonizácií.)

V staršej nemeckej a maďarskej a po r. 1918 aj v českej historiografii venovali sa viacerí historici otázkam pôvodného osídlenia Slovenska so zámerom posilniť politické postavenie „vládnuceho“ národa. Podľa K. Marxa a Fr. Engelsa buržoázia sklúbila nezávislé provincie v jeden národ a štát „s jedinou vládou, s jediným zákonodarstvom, s jediným triednym záujmom a s jedinou colnou hranicou“ (Manifest KS, Bratislava 1948, 45), čo pre viacnárrodné krajiny možno doplniť – „aj s jediným štátnym jazykom“. O tendenčnej propagande inteligencie „vládnuceho národa“ proti utláčaným národom hovoril aj V. I. Lenin (O práve národov na sebaurčenie, Bratislava 1951, 18–29).

I. BURŽOÁZNA HISTORIOGRAFIA O PÔVODNOM OSÍDLENÍ SLOVENSKA

Starší historici, ktorí konštruovali rozličné fiktívne teórie o pôvode Slovákov a o osídlení Slovákov, vychádzali z falošnej predstavy, že im postačuje ľubovoľný výber písomných prameňov. Nevšimli si materiál jazykovej povahy a do medzi-vojnového obdobia obchádzali aj archeologický materiál (napr. nález z Turč. Blatnice). Vychádzajúc z teórie o začiatkoch kamennej architektúry na Slovensku až od 12. storočia, všetky nálezy architektúry ešte aj po r. 1918 datovali nesprávne. Následky takejto vedeckej činnosti sú citelné aj dnes.

V stavovskej ideológii uhorskej šľachty sa ani po satmárskom mieri nepresadila idea nacionálnej tolerancie. V otázke genézy Slovákov v Uhorsku a hlavne osídlenia slovenského etnického územia zaujali maďarskí spisovatelia po uverejnení Anonymových Gest (r. 1746) a najmä po prechode šľachty z ideológie štátopolitického „uhorstva“ na pozície etnického maďarstva, vyslovene negatívne stanovisko. O kontinuite veľkomoravských Slovienov ako predkov Slovenov (od 15. storočia Slovákov), pochybovali maďarskí etnografi a historici 19.–20. storočia P. Hunfalvy, po ňom J. Karácsonyi, B. Iványi, B. Homan, najnovšie aj Gy. Györffy a z jazykovedcov J. Melich a čiastočne aj I. Kniezsa. Dvojité nadvláda nad Slovákami a to rakúskej a maďarskej statkárskej buržoázie sa odrazila aj v preceňovaní cudzej, najmä nemeckej kultúry a predovšetkým nemeckej kolonizácie na Slovensku, ako sa o tom zmienil už i H. Biedermann nadrúžujúci formálne utláčaným Rusínom, ďalej R. F. Kaindl, J. Hanika a i. Niektorí nemeckí archeológovia oživovali ešte zvlášť „Restgermantheorie“ aj pre slovenské teritórium.

Prognantným predstaviteľom vedeckej teórie o osídlení Slovenska ako celku

stal sa V. Chaloupecký, ktorého dielo „Staré Slovensko“ (Bratislava 1923) udávalo základný tón pre ďalších „vedcov“ ako A. Pražák, V. Mencl, A. Húščava a i. V. Chaloupecký tendenčne dokazoval osídlenosť českými Slovanmi iba na západnom Slovensku, keďže na východnom Slovensku mali jestvovať bulharskí a neskôr ruskí prisťahovalci. A severné a najmä stredné Slovensko, ktorého obyvatelia hovoria viac-menej modernou spisovnou slovenčinou, malo byť do nemeckej kolonizácie neobývané.

Spomenutú fikciu o neosídlenosti severného a stredného Slovenska začali rozhlodávať archeologické výskumy V. Budaváryho (Budinský–Krička) na lokalite z 9. storočia Krásňany (1938) a po nej v Martine (cintorín z 11.–12. storočia).

Zdôrazniť treba, že prv než sa získali archeologické doklady, už pred r. 1938 zaujali vtedy mladí vedci k teórii neosídlenosti stredného a severného Slovenska kritické hľadiská a to jazykovedec V. Šmilauer z českej a historik D. Rapant zo slovenskej strany. Ideológiu „štátneho“ národa slúžili aj buržoáznou propagandou rozširované termíny: historicky vládnucci „národ“, ktorý mal právo na vlastnú históriu a na vlastnú štátnosť. V protiklade k nemu stali tu uhorské nehistorické národy (resp. menšiny) politicky neuznané (Slováci a uhorskí Rusíni), lebo nemali vlastnej štátnosti a preto nemali mať ani vlastných dejín. Za buržoáznej ČSR sa krajiny českej koruny označovali za „historické“ v protiklade k „nehistorickému“ Slovensku. V tomto označení možno vidieť aj objektívny fakt, že r. 1918 sa české krajiny vymanili spod nadvlády Habsburgov v historických a Slovensko z Uhorska v etnografických hraniciach. Slovenská nacionálne uvedomelá inteligencia sa už od obrodzenia usilovala vytvoriť tradície vlastnej štátnosti s tendenciou protiuhorského separatizmu. Vtedy (v r. 1849–1863) sa okrem veľkomoravskej štátnosti romanticky chápal význam nitrianskeho vojvodstva v 11. storočí, akoby slovenského údelného kniežatstva, ale i panstva Matúša Čáka a napokon aj panstva J. Jiskru.

V buržoázných koncepciách na osídlenie dnešného slovenského územia pred 13. storočím hrali teda rozhodujúcu úlohu politicko-potlačovateľské aspekty. Podľa predstáv starších maďarských historikov J. Karácsonyiho a B. Iványiho sa predkovia slovenského obyvateľstva nasťahovali zo severu do oblasti medzi Dunaj a Karpáty až v 11.–12. storočí. B. Homann tvrdí, že sa pôvodné slovienske obyvateľstvo spreď 10. storočia asimilovalo v maďarskom prostredí. I. Kniezsa síce nepochyboval o sloviensko-slovenskej kontinuite, ale zdôrazňoval juhoslovanskosť stredného Slovenska. Najnovšie Gy. Györffy obnovil názor, že do 11. storočia bolo územie dnes obývané Slovákmi lesnaté a s veľmi riedkym osídlením. Neobožnánil sa s výsledkami československej archeológie; neuznal za potrebné vyvracať (aj keď v Maďarsku izolovaný) názor E. Malysza na osídlenie stredného Slovenska a najmä Turca už v preduhorskom období a nevzal do úvahy ani D. Rapantovu polemiku o osídlení Liptova, ani V. Šmilauerovo stanovisko k práci V. Chaloupeckého „Staré Slovensko“.

V. Chaloupeckého prácou dostal sa do slovenskej historiografie termín „Staré Slovensko“, pod ktorým sa rozumelo len osídlenie kotlín a nížin juhozápadného Slovenska podľa predstavy uhorského romanopisca uhorského Anonyma. V súčasnej dobe pod týmto termínom rozumieme územie východnej časti Veľkej Moravy od Moravy po Uh a od Karpát po južné úbočie Matry, Bukových hôr a Tarčala, obývané „Sloviemi“ na čele s vojenskou zložkou Moravanov (Moravcov).

II. PRAMENE A ICH DRUHY

Staršia historiografia utvárala názor na osídlenie „Starého Slovenska“ na základe eklekticky vybraných písomných prameňov, ktorých do 12. storočia sa zachovalo málo. Keďže jazykový pramenný materiál využila len okrajovo a keďže ar-

cheologický materiál si takmer nevšimla, jej výsledky sú aj po faktografickej stránke nespoľahlivé. Aj keď v súčasnosti jestvuje niekoľko historicko-jazykovedných prác a množstvo archeologických štúdií, jednako ani v jednej práci sa nepodarilo využiť pramenný materiál komplexne. Túto požiadavku možno splniť po zistení chronologickej i sociálno-ekonomickej vypovedácej hodnoty jednotlivých prameňov.

1. Hmotné pramene

V problematike osídlenia Slovenska (najmä severného a stredného) priniesla nové fakty archeológia, najmä objavy z r. 1960–1980. Jestvovanie slovanského osídlenia na území Slovenska v 9. storočí spochybňovali buržoázni vedci zámerne. Nakoľko archeologickej vede na Slovensku do r. 1948 a dejinám umenia aj potom chýbali vlastné teoretické kritéria, nepodarilo sa patričnou formou vyvrátiť pomýlené názory V. Mencla podnes.

V problematike osídlenia Slovenska v 9.–12. storočí za rozhodujúce možno pokladať archeologické pramene, preto, že ich počet sústavne a postupne narastá, pri čom neide už len o pohrebiská či cintoríny, ale aj o sídliskové objekty, osady i aglomerácie.

V oblasti archeologických prameňov došlo v poslednom polstoročí k základným zmenám v koncepcii. Objavom sídlíštnej aglomerácie v inundačnej oblasti stredného toku rieky Moravy medzi moravskými Mikulčiciami a slovenskými Kopčanmi ukázala sa stará koncepcia o absencii kamennej architektúry u nás pred 10. storočím úplne prekonanou. Spresnili sa aj datovacie kritéria, keď sa dovtedy keramika ako dominujúce datovacie kritérium pre 9. storočie dostala do pozadia, a do popredia sa dostali kovania a najmä ostrohy i keď sa už predtým vyzdvihoval J. Eisner aj strmene karolínskeho typu.

Archeologický materiál na dnešnej úrovni poznania umožňuje spoľahlivo chronologicky oddeliť staroslovenské lokality tak od starších avarsko-slovanských, i mladších predveľkomoravských lokalít z prelomu 8. a 9. storočia, ale aj od lokalít staromaďarského a mladšieho protouhorskeho typu (tzv. belobrdský horizont). I keď si uvedomujeme, že výnimočne sa môže archeologický materiál do 11. storočia vyznačovať istou regionalitou; jednako jeho vypovedná schopnosť ako prameňa pre širšie teritória je neobyčajne cenná. Naproti tomuto faktoru sa nám zdá pokles v spracovaní i publikovaní dokumentačného spracovania historicko-archeologického materiálu za posledných 10 rokov neodôvodneným. Je to najskôr „únava“, ktorá bráni publikovaniu archeologického materiálu, hoci jeho absencia nenahrádza nedostatok písomných, resp. jazykových pamiatok.

V archeologickom materiáli za posledné desaťročia vystupuje ako významný prameň architektúra, ktorá je písomne doložená pre Nitrú k r. 828–830 a ktorá ostáva predmetom výskumu. Ale tu treba upozorniť, že v chronologizácii veľkomoravskej a predrománskej architektúry na Slovensku ešte stále cítiť nedostatočné rozpracovanie datovacích kritérií (analógie nepostačujú) a to napriek tomu, že v niektorých prípadoch boli k dispozícii hmotné i písomné pramene, datovanie architektúry nie je správne. Ide o kľúčové objekty v lokalitách Devín-hrad i podhradie, Nitra-Hrad, Biňa, Bratka, Dražovce a i.

Medzi hmotnými a písomnými prameňmi je známy rozdiel v tom, že hmotných prameňov nepomerne viac pribúda než prameňov písomných; a až od 12. storočia nadobúda prevahu pri vypovedácej funkcii písomný materiál; vtedy už hmotný materiál nadobúda postupne istú uniformitu a to na širokom teritórii.

2. Písomné pramene

Písomné pramene o území a obyvateľstve Slovenska do konca 12. storočia treba z objektívneho hľadiska taktiež rozčleniť:

A. na špeciálne a B. na všeobecné

A. Špeciálnymi prameňmi sú väčšinou pramene primárnej proveniencie, ktoré sa týkajú konkrétnej udalosti či konania. Sú to na prvom mieste listiny, potom listy a iné súveké záznamy. Medzi listinami najcennejšími by boli také pramene, ktoré by svedčili o začiatkoch feudálneho vlastníctva pôdy a na ňom usadených podrobených výrobcov, ale takýchto dokumentov je málo. Ani pre jednotlivé obdobia sa nezachovali rovnako. Ak poznáme pre 9. a začiatok 10. storočia vierohodné texty 15 listín, 2 kusy pochybnej pravosti, 4 deperditá a 2 dezideráta a ak pre 10. storočie poznáme text iba 3 pravých a 3 falošných listín, pre 11.–12. storočie poznáme text asi 110 listín, z nich okolo je 40 sfalšovaných i falošných (!) kusov a pre 13. storočie narastá počet do 500 listín, z ktorých môže byť okolo 40–50 sfalšovaných i falošných kusov. Pre otázku osídlenia veľkomoravskej a preduhorskej listiny obsahujú pomerne málo údajov. Oveľa viac údajov obsahujú pramene 11.–12. storočia a to pôvodný rektifikovaný text zakladajúcej hronskobeňadickej listiny z r. 1075, bez sfalšovanej (okolo r. 1327) časti; zdá sa, že pôvodný text vyžaduje ešte prehĺbenejší rozbor majetkovej sústavy. Cennými sú zoborské listiny z r. 1111 a najmä z roku 1113, ďalej texty dömöšskej (1137) a bzovíckej listiny z roku 1135 až 1139, ako aj listinu ostrihomskeho arcibiskupa o prepustení desiatku 70 fár na juhozápadnom Slovensku z roku 1156; v nej a zoborských listinách je hlavným predmetom feudálne vlastníctvo pôdy, resp. aj feudálna renta a nepriamo podrobení výrobcovia. Pravda tu sa žiada pozmeniť hodnotiace stanovisko k niektorým tzv. falzám (Bratka – 1156, Leles – 1214 a Hronský Beňadik – 1217), čiže sa žiada zodpovednejšie pristupovať ku skúmaniu ich vierohodnosti.

B. Písomné pramene všeobecného rázu

a) Na prvé miesto patria právne normy, ktoré z iných krajín recipovali alebo podľa domácich podmienok utvorili príslušníci vládnucej triedy. S recepciou noriem sa stretávame už v 9. a do istej miery aj v 11.–12. storočí. Jednako v archeologickom alebo v jazykovom materiáli sa vyskytujú napr. také doklady na stavebné objekty, ktoré sú v právnych pamiatkach doložené iba všeobecne.

b) V problematike osídlenia má istý význam skupina naračných prameňov tak z veľkomoravskeho ako aj z včasnouhorskeho obdobia feudalizmu. Vcelku však pre otázku osídlenia majú nízku hodnotu, či ide o 1. kroniky zamerané na politické dejiny a osudy dynastie, alebo 2. legendy viažuce sa k jednej osobnosti a často iba na hlavné lokality krajiny. Treba zdôrazniť, že medzi naračné pramene par excellence nemožno radiť Anonymove Gesta Hungarorum, lebo ide o literárne dielo – o epos v próze o príchode Arpáda a jeho sprievodu starých Maďarov (predkov veľmožských rodín) do Dunajskej kotliny. Anonymove Gesta vznikli na prelome 12. až 13. storočia. Anonymus svojvoľne použil veľmi skromné údaje z kroniky Reginona. Preto Gesta sa môžu použiť ako historický prameň, iba pre koniec 12. storočia; pre 9.–10. storočie postrádajú akúkoľvek vypovednú hodnotu. Sú na úrovni dobovej západoeurópskej literárnej tvorby, keď pod pojmom Gesta sa chápali panegyrické diela podobné francúzskym Chansons de Geste, alebo nemecky Nibelungenslied. Anonymove Gesta sú topografickým prameňom pre tie lokality, ktoré autor poznal z autopsie alebo z počutia ako notár uhorskej kráľovskej kancelárie. Na pozadí diela sa odrážajú vojensko-politické zrážky Uhorska s Bulharskom, Halíčom a Čechami, ako aj uhorské etnické pomery v 12. a začiatkom 13. storočia.

3. Jazykové pramene

Význam jazykového pramenného materiálu pri tematike osídlenia Slovenska vystupuje do popredia v dvoch oblastiach a) lexikálnej, resp. historicko-lexikálnej, ktorú dokumentujú niektoré Maďarmi prevzaté slová so slovanskou formou z doby preberania výrobných skúseností, od podunajských Slovienov; b) historicko-toponymickej oblasti, ktorá je lepšie dokumentovaná v pohraničnej slovensko-maďarskej zóne.

Vzájomným susedstvom a spolužitím od 10. storočia determinované slovné výpožičky z jednotlivých slovanských oblastí realizovali podľa zákonitosti preberajúceho, t. j. pôvodné slovanské slová prevzaté Maďarmi stali sa hláskoslovne a gramaticky súčiastkou maďarského (resp. staromaďarského) jazykového spoločenstva (a naopak) už v 10.–11. storočí. Preto pri serióznej štúdií slovanských výpožičiek v maďarčine sa žiada riadiť a vychádzať výhradne z nárečových, hláskoslovných i lexikálnych znakov Slovienov (= Slovákov), resp. Slavoncov, Slovincov, ako aj Bulharov a Srbov, lebo ony naznačujú aj istý stupeň nielen diferenciácie slovanských jazykov, ale aj sociálno-ekonomickú štruktúru slovanských spoločenstiev v 10.–11. storočí navzájom. Do polovice 10. storočia možno síce hovoriť o Slovanoch ako makroetnickom spoločenstve, ale nemožno obchádzať jazykovú, politickú a kultúrnu diferenciáciu a to už aj medzi podunajskými Slovienmi – Slovákmí na jednej a medzi Slovincami a Slavoncami na strane druhej. Zdôrazniť treba, že poznávanie jazykových prameňov sa viaže na dôkladné znalosti interetnického vývoja včasnouhorskej, t. j. maďarskej i nemaďarskej sociéty.

Hoci podľa K. Horálka slovenčina a slovenské nárečia nevykazujú samostatnosť a majú byť len nárečím českoslovenčiny či češtiny, jednako v slovenských nárečiach možno konštatovať niektoré prvky z 9.–10. storočia, ktoré sú odlišné od češtiny i od slavonských, slovinských i poľských nárečí. Niektoré prvky sa vyvíjali iba na území Slovenska. Preto aj názor Gy. Györffyho, že do 11. storočia bolo lesnaté územie Slovenska neobývané, je pomýlený. Aj I. Kniczsova predstava, že stredoslovenské nárečia vykazujú niektoré prvky, blízke južným Slovanom, nemožno preceňovať a predstavovať si k tomu fikciu, že strední Sloveni (Slováci) boli v 9.–14. storočí voči západným a východným slovenským obyvateľom azda cudzím etnickým spoločenstvom.

V prípade jazykových prvkov treba vychádzať z typu nárečí, ich charakteristických znakov a pritom si treba všimnúť aj tie prvky, ktoré sú charakteristické pre susedné severo- alebo južnoslovanské oblasti, aby sme mohli zodpovedne hovoriť aj o etnogenetických sídlíštných otázkach. Rovnako treba uvážene pozberať listinný materiál, treba ho roztriediť z hľadiska vypovednej hodnoty na prvoradý, resp. druhoradý a na bezcenný materiál. Slovom v oblasti jazykového materiálu nemožno argumentovať zastaralými teóriami; veď nám ide o vedecký objektívny pohľad, realizujúci sa na platforme internacionalizmu.

Za posledné desaťročia pribudlo hodne nových údajov. Slovenskí jazykovedci pripúšťajú, že už pred 11. storočím sa rysujú tri nárečové slovenské skupiny, z ktorých sa územie strednej slovenčiny začalo šíriť a to od 11. storočia pod tlakom maďarského etnika z juhovýchodu a juhu na sever. Vtedy sa na juhu a najmä po tatárskom vpáde predkovia Slovákov v enklavách napr. na Matre postupne strácali. V otázke jazykovej príslušnosti vyhynutých panonských Slovienov nie je vylúčený fakt, že pôvodní nositelia stredoslovenských (i južných kajkavských) nárečí sú azda zvyškom panónskych Slovienov ako prechodnej skupiny medzi západnými a južnými Slovanmi.

Z analýzy jazykov vyplýva poznatok, že „staré Slovensko“ v našej historiografii nie je termínom štátopolitickým, ale teritoriálnoetnickým (nárečovým), že

toto územie, ako to vyplýva z pramenného materiálu 11.–13. storočia, dokumentujúceho ešte slovenské enklávy aj na vyšších polohách Matry a Bukových hôr a zrejme aj v oblasti Zadunajska, Bukoviny (Bakony) a Piliša, sa na juhu zmenšovalo, že pri pripisovaní hmotnej kultúry, niektorému etniku treba brať do úvahy aj otázku jeho hlavného komunikačného dobového prostriedku – jazyka.

III. VÄZBA HMOTNÝCH A PÍSOMNÝCH PRAMEŇOV PRI HODNOTENÍ VELKOMORAVSKEJ A PREDROMÁNSKEJ ARCHITEKTÚRY

Pri hmotných prameňoch z 9.–12. storočia objavovaných archeologicky, sa vyžaduje v záujme chronologického a funkčného spresňovania objektu, opierať sa aj o písomné údaje (a naopak). Tu sa eklatantne prejaví aj odborná pripravenosť archeológa alebo historika. Komisionálne treba sledovať, či a) správne zistil stratigrafiu patričného objektu i jeho detaily, b) objekt totiž dokumentoval na takej úrovni, aby bola možná rektifikácia pôvodnej polohy, c) jednotlivé pramene, ako aj ich celok vo vzťahu ku skúmanému objektu či lokalite, sledoval z hľadiska vypovedacej schopnosti; ide o nákladný výskum a nie o akciu zberateľa črepov na povrchu.

Vypovedaciu schopnosť jednotlivých písomných prameňov má usmerniť editor-historik. Archeológ by sa mal spoľahnúť na edíciu prameňov. Interdisciplinárny charakter pramenných edícií zaväzuje preto editora k zodpovednému hodnoteniu vierohodnosti listín, lebo subjektivismom sa môžu narobiť škody aj v príbuzných disciplínach. Čím bude užší vzťah hmotných a písomných pramenných údajov, tým sa účinnejšie realizuje tvorčí vzťah archeológa a historika s cieľom komplexne spracovať dejiny objektu či regiónu. Ak sa pramenná báza nechápe ako komplexná štruktúra, predkladá historik, archeológ i konsthistorik len torzovitý pohľad na dejiny nielen objektu, ale aj na osídlenie a na prostredie, v ktorom objekt vznikol.

Citeľné škody vo výskume osídlenia severného Slovenska narobila najmä formalistická metóda buržoáznej „kunsthistorie“, ktorá si v minulosti osedlala aj archeológiu. „Kunsthistoria“ vychádza i dnes z pomýlených predstáv o neskorom osídlení Slovenska pred 13. storočím. Jej nemohúcnosť vymaniť sa zpod buržoáznych prežitkov v slovenských podmienkach je dnes citeľná viac, než je to vedecky únosné. Táto nemohúcnosť korení skôr v pohodlnosti než v neschopnosti vysporiadať sa s tendenčnými teóriami niektorých starších historikov, archeológov a najmä historikov umenia. Dovoľme si uviesť príklad zo šarišskej osady Jakubova Voľa, ktorej meno pochádza zo 14.–15. storočia a písomný doklad poznáme až z r. 1427 a predsa v tejto osade stojí románska sakrálna stavba s maľbami na hlinenej omietke. V dejinách osídlenia treba vidieť obdobia narastania, ale i obdobia stagnácie, resp. úpadku a to aj v regionálnych reláciach.

Za eklatantný príklad narušenia pramennej štruktúry možno spomenúť:

1. v Nitre a to a) pri posudzovaní vzniku baziliky Emeráma na hradnom kopci, odkiaľ nebola ani keramika dostatočne využitá, b) pri zisťovaní genézy kláštora sv. Hypolita na Zobore; tu sa nebral ohľad na údaje Maurovej legendy z r. 1065–1070, o ktorej dnes vieme, že je sekundárne spracovanou legendou o Andrejovi – Svoradovi a Benediktovi, že kult týchto dvoch nitrianskych pustovníkov je listinne doložený r. 1111, ale kulty Emerama a Hypolita jasne ukazujú na bavorské sprostredkovanie v 9. storočí. K uvedeným kultom v Nitre treba pripojiť ako problém c) pôvodný kult Štefana prvomučeníka v sakrálnom objekte v Párovciach. Tu má byť totiž architektúra staršia než r. 1083, keď vznikol kult uhorského kráľa Štefana I., d) kult P. Márie v objekte neskoršieho piaristického kláštora patrí spolu s murovaným opevnením a cintorínom do 9. storočia, hoci v odbornej literatúre o zisťovacom výskume (A. Točík) tejto polohy nevieme veľa. Pozornosť

si zaslúži aj e) dvojitosť kultu pri kaplnke Na Andrašku, kde je doložený aj kult Michala.

Kým sa z vyššie uvedených objektov neobjavia publikované výsledky výskumov s dokumentáciou, tak sa môže len kondicionálne hovoriť o veľkomoravských či včasnofeudálnych pamiatkach. Výnimkou je zatiaľ veľkomoravské základové murivo objektu sv. Martina pod Zoborom, a to hlavne zásluhou karolínskej mince z hrobu v apside; analytické spracovanie lokality tlačou zatiaľ tiež nevyšlo.

2. Odlíšnú situáciu poznáme z Kostolian pod Tribečom (Gymešské K.), ktoré r. 1113 tvorili dve osady (hradná a kostolná), susediace so spoločným majetkom Zobora a hradu Nitry (Velčice a Ladice ako „Lendouch“ r. 1252). Archeológ A. Habovštiak konštatoval, že cintorín pri kostole siaha do pol. 10. storočia. To umožňuje datovať vznik stavby aj na prelom 9. a 10. storočia a to ako kultového objektu s cimiterom pre celé údolie potoka Drevenice pred rozdelením Kostolian komitátnou hranicou Nitra-Tekov na nitriansku osadu kráľovských hradčanov (suburbani) a šľachtickú tekovskú osadu s kostolom už pred r. 1113. Tento objekt zaujal R. Pražáka, ktorý Kostolany dáva po V. Chaloupeckom do súvisu s termínom „castellenses“ neoprávnene; tento autor bez pramennej opory dáva kostolianske fresky do súvisu s kamaldulmi. Na kľúčovom obraze ide o postavu, ktorá skúma gravididu P. Márie za prítomnosti ženicha Jozefa (podľa apokryfného evanjelia). Kostoliansku prístavbu s emporou treba položiť po maľbách v pôvodnom (zrejme veľkomoravskom kostolíku sv. Juraja), ktoré vznikli v 1. polovici 11. storočia (na „sucho“ a na mladšej omietke).

3. Staršie výskumy J. Eisnera na Devíne taktiež neskončili úspešne a to z hľadiska funkcie sídliska i chronológie. Umelé pochybnosti o identite mesta „Dowina“ z 9. storočia s dnešným Devínom rozptýlil výskum posledného desaťročia. Revízny výskum architektúry na devínskom kopci ukázal veľkomoravský pôvod stavby, po zániku ktorej sa kultové stredisko presunulo k rotunde z 11. storočia. Ďalším objektom, pri ktorom jestvoval veľkomoravský cintorín v Devíne, je terajší v základe románsky farský kostol P. Márie, ktorý tiež vznikol na zvyškoch staršej architektúry až v 2. štvrtine 13. storočia. Aj tu historici čakajú na analytické vyhodnotenie archeológov a architektov.

4. Prekvapujúce výsledky ukázal výskum v Bíni, ktorá je známa stavbou kláštorného kostola v prechodnom románsko-gotickom štýle z konca 1. pol. 13. storočia. Okrem rozsiahleho zemného opevnenia A. Habovštiak objavil mimo osady na „Opátskom kopci“ základy sakrálnej stavby, ktorá zanikla skôr než vznikol premonštratsky kostol a kláštor v osade. Hlavnú pozornosť na seba sústreďuje tehlová rotunda s 12 nikami (t. j. kult dvanástich apoštolov), majúca v stredoveku funkciu farského kostola s kultom P. Márie (dolož. v 14. stor.). Základy tehlovej rotundy sú z lomového kameňa, ktoré údajne pretínajú dolné časti nohy nedatovanej kostry, na základe čoho si „archelóg“ dovolil vznik rotundy datovať do 11. storočia, keď sa v blízkosti stavby (asi 150 cm) vyskytol hrob veľkomoravského jazdca r. 1962 a 1978 ďalší veľkomoravský hrob s ostrohami a o 20 m ďalší s gombíkmi a naušnicami. Aj v tomto prípade sa vyžaduje publikovať analytickú správu s výňatkami zápisníck komisií z archeologického výskumu. Potom možno o archeologickom zaradení architektúry prípadne diskutovať.

5. Vzornou archeologickou štúdiou nám priblížil A. Habovštiak polohu Bratka v Leviciach, kde odkryl starší kostol s podkovovitou apsidou, budovaný z lomového kameňa, kladeného na hlinu. Na kostol nadväzuje obytná stavba. Druhá mladšia stavba rešpektuje čiastočne prvú. Navyše v západnej časti mala vežu a bola bez obytného prístavku. Pretože sa patrične nerešpektoval archaický názov „Bratka“ (maď. Barátka), osvetľujúci pôvodný monastický ráz lokality s 1. stavbou, ochudobnia sa datovacia báza. Keď k tomu sa dal viesť nesprávnym názorom o faloš-

nosti listiny z r. 1156 o založení novej farnosti Bratka (na území svetského feudála), vyhlásil 1. stavbu za kostol sv. Martina z 12. a druhú stavbu za objekt z polovice 13. storočia. Pritom nevzal na vedomie fakt, že r. 1332 na území tohože (bývalého) farského obvodu Bratka jestvoval ozaj nový farský kostol sv. Martina, a to v sídle komunity hostí (s vojenskou povinnosťou) v Leviciach. A tak z tohto stručného pohľadu vyplýva, že názov Bratka sa viaže na 1. stavbu kláštorného typu s nenápadným cimiterom. Názov naznačuje, že ide o kláštornú stavbu veľkomoravského pôvodu, pri ktorej sa vlastnícka i funkčná kontinuita prerušila.

6. Zaslúžilý slovenský archeológ a žiak českého archeológa J. Eisnera V. Budinský-Krička odkryl v severnom Šariši v chotári osady Hamborek (dnes Brezovička) v polohe „Na koscilku“ kamenú stavbu na hlinu a s veľmi chudobným sprievodným materiálom, pri ktorej ide zrejme o predrománsky pôvod. Rovnako jeho datovanie žiarového pohrebiska v Topoľovke do 11.–12. storočia si vyžaduje revíziu, nakoľko kultúrno-politické pomery na východnom Slovensku sa nijako podstatne nelíšili od stredného Slovenska.

7. Po publikácii T. Štefanovičovej o veľkomoravskej architektúre s cimiterom historici i osvetoví pracovníci očakávajú syntetické spracovanie a) architektúry z 9. storočia z osady Ducové (poloha Kostolce), objavenej A. Ruttkayom, resp. b) z Devína (V. Plachá a spol.).

8. Základné informácie chýbajú nám z výskumu býv. SÚPSOP a) na Pažiti a na dvore Spiš. kapituly, resp. b) aj zo Spiš. hradu, ktorý viedol A. Vallašek, c) neznámym ostáva sprievodný materiál z výkopu rotundy v Michalovciach J. Vizdalom, d) čaká sa na spracovanie rotundy i veže z Trenčianskeho hradu (T. Nešporová, A. Fiala) ako e) i Vodnej veže v Bratislave (K. Klinčoková), ďalej f) o archeologickom charaktere okolia pri kostole pôvodne rímskej celle v Boldogu, niet zmienky ani v knihe P. Nagya ani v príspevku Št. Holčíka a nakoniec treba zdôrazniť že aj g) lokalita Čingov, skúmaná AÚ SAV v Nitre, ostáva bez odborného vyhodnotenia, hoci ide o predveľkomoravskú pevnosť, súvektú s Pobedimom (skúmaným a publikovaným D. Bialekovou) atď.

Netreba pripomenúť, že všetky výskumy a výkopy sa realizovali za štátne náklady, že v mnohých prípadoch vykopaný materiál sa ani nekonzervoval a azda preto nedostal sa do múzejných zbierok a nemal by byť v „správe“ tzv. výskumníka. Treba dúfať, že predpísaná dokumentácia sa zachovala, že sa cenné jednotliviny nestali „ozdobou“ súkromných zberateľov.

Historici sa nečudujú, ak sa v maďarskej spisbe objavila pomýlená téza o maďarskom pôvode podunajských rotúnd (s. Gervers-Molnárova). Preto aj na základe odborných komisií i novinárskych informácií historici zaraďujú mnohé doteraz odborné nespracované lokality do Dejín Slovenska, pričom sa datovaním niektorých lokalít rozchádzajú s archeológmi. Historici si totiž uvedomujú potrebu otvorenej diskúzie a kritiky, ale zároveň i nebezpečie pre vedecký výskum, vyplývajúce z jednostrannej deklarativnosti. Aj vo vedeckotechnickej revolúcii ostáva pre archeológa nediskutabilným požiadavkám – na úrovni a na čas spracovaná i publikovaná dokumentácia i seriózna diskusia.

IV. ZISŤOVANIE VYPOVEDÁCEJ SCHOPNOSTI PRAMEŇOV

Zisťovaním vypovedacej schopnosti písomných prameňov musí predchádzať komplexná textová kritika, a to u každého prameňa osobitne, ako i prameňov ako celku. Preto musí vedieť historik i historik-archeológ rozoznať primárne od odvođených menej vierohodných prameňov.

Východofranské anály ako vierohodný prameň nenechávajú nikoho na pochybnosti o postupnej likvidácii avarského panstva v r. 791–795 a o zvyškoch franko-

filských a bulharofilských skupín Avarov v r. 805–822. V prameňoch písomného rázu niet nijakého seriózneho dokladu na nejakú avarsko-maďarskú kontinuitu, lebo je tu aj časový hiát medzi r. 822 a r. 896. Kontinuita by mala byť javom etnickým. Avari neboli Ugrofíni ale Türkovia, podliehajúci v r. 568–791 vplyvu Slovienov a Gepidov, kdežto starí Maďari boli Ugrofíni s asimilujúcou sa skupinou kozárskych Türkov a od 10. storočia vystavení taktiež civilizačnému vplyvu podunajských Slovienov.

Pretože sa historické dianie odohráva v čase a priestore, máme dbať aj o jazykový materiál. Iste také názvy ako sú Kostolany, Kostolište, Kostolec ap., ktoré sú časove zamerané na 9.–11. storočie, tj. užšie než topiká Hradisko ap. Názvy „Kostolište“ pomerne bezpečne vedú výskumníka k tomu, aby v patričnej polohe hľadal stopy po starej stavebnej činnosti. Takto možno čakať objav cirkevnej architektúry v Turci na D. Kostolišti (terra Hana r. 1230) v chotári obce Necpaly, alebo v D. Kamenci (D. Kostolany v 15. storočí), kde na mieste terajšieho ihriska stál nejaký objekt. Takto sa nám rysuje ako budúce miesto výskumu aj osada Farná (Ivanka pri Bratislave), doložená r. 1209 ako Kostolany. Vypovedajúcu schopnosť preukázali napr. maľby a architektúra v Malohonte a Gemeri spreď r. 1419, hoci ešte dnes sa pod vplyvom staršej literatúry objavuje mylný názor o husitských kostoloch. Zatiaľ sa takýto sakrálny objekt nenašiel.

V. ČLENENIE SLOVENSKEHO ÚZEMIA AKO DETERMINANT OSÍDLENIA

Vo vedeckých prácach sa stretávame s delením slovenského územia raz z hľadiska nárečí a inokedy z hľadiska geografického. Prvé delenie územia na západné, stredné a východné Slovensko možno používať pri súčasnom skúmaní jazykových javov najmä od 12. storočia. Toto zaužívané delenie jazykového rázu nie je z hľadiska geografického vcelku presné i keď sa užíva aj v spojení severné alebo južné stredoslovenské nárečie.

Odlíšny vývoj južného a severného Slovenska od pádu veľkomoravských Mojmirovcov do rozšírenia štátnej moci Arpádovcov aj na severné Slovensko po r. 1018 (dohoda Štefana I. s Boleslavom Chrabrým) trval približne jedno storočie.

Z hľadiska dejín osídlenia ako predhistorického a historického javu treba používať delenie geografické:

- a) stredné Slovensko v užšom zmysle (tj. Turiec, Zvolen, H. Nitra a Tekov),
- b) severné (aj tj. severozápadné a severovýchodné) Slovensko,
- c) južné (tj. aj juhozápadné a juhovýchodné) Slovensko.

Toto geografické členenie sa realizovalo v plnej miere v dobe sťahovania a usadzovania sa starých Maďarov (v 10. storočí); títo totiž neprekročili deliacu čiaru južného a severného Slovenska na línii Cibava, Strážske, Sečovce, Lemešany, Štítnik, Rimavská Sobota, Senohrad, Beňadik, Bánovce, Piešťany. Južne od tejto hranice sa vyskytujú staromaďarské hroby z 10. storočia, ale aj cenné topické názvy po staromaďarských kmeňoch (Meder, Kyr, Kosihy, Kerť, Nckyje, Ďarmoty apod.), po ktorých na severnom a strednom Slovensku niet stopy.

Spomenuté dve oblasti z hľadiska vývoja osídlenia v 10. storočí pokladajú sa oprávnene za prechodne odlišné. V južnej časti sa predpokladal najprv zásah staromaďarských bojových skupín, ktoré sa nemajú stotožňovať s trvalým osídlením, aké vzniklo na Žitnom ostrove a v údolí Torysy po 10. storočí. Na severnej časti Slovenska sa v maďarskej historiografii predpokladá domáca (maďarská) a najmä cudzia nemecká kolonizácia, čo naznačuje, že neide tu len o aspekt geografický, ale viac o koncepčný. Maďarský názor vychádza i dnes z ideológie jednotného maďarského národa a nedeliteľného štátneho územia bez ohľadu na etnicitu (štát-

ny: uhorský = maďarský buržoázny „národ“). Podľa takejto predstavy Slováci nemali mať politické práva, lebo vraj pochádzali z rozličných krajín, nie sú autochtonní a ako prišielci boli vlastne odsúdení na asimiláciu.

Buržoázne politické smery mali svojich stúpencov aj vo vede a preto podnes dožívajú ich relikty. Na maďarskej strane ich prechovávajú mnohí „kunsthistorici“ a viacerí archeológovia i časť historikov ai. Prv než by sme obrátili pozornosť na konkrétne archeologické lokality alebo na jazykové premeny, treba sa dotknúť niektorých historických udalostí, ktoré potvrdzujú hypotézy nielen o osídlení, ale hlavne o „neuhorskosti“ severného Slovenska.

Konštantín Porfyrogenet je časovo najbližším (spred r. 949) prameňom k rozkladu Veľkej Moravy a genéze Uhorska, píše o Krakovsku ako Bielom Chorvátsku. Na toto územie si robil nárok pražský biskup Gebhard tzv. zakladajúcou listinou pražského biskupstva (falzum z r. 1086), ktorou sa k pražskému biskupstvu má pripojiť územie moravskej diecézy, Krakovsko a Nitriansko, a to už v rámci mohúčskej cirkevnej provincie.

V diele Konštantína Porfyrogeneta O spravovaní ríše v kap. 13 sa síce v kontaminovanom texte spomínajú Maďari ešte v Atelkuze a ako obyvatelia severokarpátskej oblasti Chorváti, ale v kap. 30 je reč o pohanskom kniežati Belochorvátov, ako vazalovi cisára Ota I. Bieli Chorváti sa spomínajú v kap. 31–32; ale v kap. 33 zachovaná správa o vyhnancovi pohanovi Vyševojovi (asi pred r. 906) z Vislanska patrí vecne skôr k Veľkej Morave než k správam o Belochorvátsku, s ktorými udržiavali starí Maďari dobré styky. Iný prameň, a to španielsky cestovateľ Ibrahím ibn Jakub pokladá Boleslava II. za kráľa Prahy, Čiech a Krakova. Z uvedených údajov nepriamo vyplýva, že severné Slovensko spolu s Moravou tvorilo súčasť Krakovska. Tento zväzok naznačuje aj funkcia sedmohradského utečenca a ujca kráľa Štefana I. Prokuja ako strážcu pohraničia (confinia) okolo r. 1000 oproti uhorskej domene Štefana I.

Pre územie severného Slovenska majú písomné údaje oniečo neskorší pôvod. Pred 10. storočím niet nijaký písomný údaj domáceho pôvodu a z roku 1075 jestvujú doklady pre Tekov, z r. 1113 pre južný, z r. 1193–1208 pre severný Trenčín. Na hornú Nitru a Turiec z r. 1113, z r. 1135 pre Hont a Zvolen, z r. 1235 pre Oravu, z r. 1209 pre Spiš, z r. 1212 pre Šariš, r. 1230 pre Liptov, pre severný Zemplín tiež z prvej pol. 13. storočia. Pri týchto neskorých písomných údajoch pri chronologizácii sa do popredia dostáva topický – jazykový a hmotný materiál.

Ak sa zamyslíme nad názvami v Turci a v Nitre, ako Necpaly i Lazany (pôvodne Ledzäně), Prosiek, Sestrč, Rajec či Sľaská, nútne prideme k domienke, že ide azda o názvy českého či lechického typu. Ak v tejto severnej časti chýbajú staromaďarské názvy ako doklad osídlenia tohoto typu v 10. storočí, možno pre územie severného Slovenska predpokladať pre 10. storočie aj isté prvky, ktoré ho zblížujú so severným Krakovskom a západnou Moravou. Do tohoto obdobia by sa mohli zaradiť miestne názvy ako Krakovany, Prusy, Lędzäně (Hontianske Ladzany), Sľędzäně (Tekovské Slažany), ale aj názvy Nitra, Zobor, Odrany, ale i Opava, Praha v Novohrade a Honte, a to už v oblasti južnej, čo naznačuje na postup zo severu na juh. V tejto otázke stoja izolovane Uherce i Uhrovec, a to bez maďarskej paralély.

V nedávno vydannej práci L. Nováka (K najstarším dejinám slovenského jazyka, Bratislava 1979) sa argumentuje pri stredoslovenskej zmene ort, olt)rat, lat, (známej aj v oblasti polabských Slovanov), že ide pri zmene o „bielochorvátsky“ vplyv. Nám sa zdá tento historický vplyv nedokazateľným ako aj jeho dovolávanie sa veľkej „kolonizácie“, keď sa zabúda, že a) na vlastnom krakovskom území chýbajú pre tieto zmeny akékoľvek doklady a b) „veľkú kolonizáciu“ na celé územie Slovenska nemožno doložiť okrem Oravy.

VI. VZŤAHY MAĎARSKO-SLOVENSKEJ TOPONYMIE

I. Kniecza v práci o národnostnom obraze Uhorska v 11. storočí etnickú zložku na „starom“ Slovensku spracoval aj na základe niekoľkých archeologických lokalít, známych pred r. 1938, ako aj na výberových listinných dokladoch. Slovensko-maďarskú hranicu vedie dosť vysoko, a to popod Malé Karpaty k Trnave, Hlohovcu, Nitre a Leviciam; oblasť Hontu a Novohradu a Gemera pokladal za miešanú maďarsko-slovenskú. Slovenský ostrov označil len v Boršode. Abov (aj celú dolinu Torysy) pokladal za maďarskú, ale aj oblasť južne od línie Sečovce - Michalovce. Ako je nesprávne predpokladať, že na juhozápadnom Slovensku maďarské obyvateľstvo pochádza z času „honfoglalásu“, rovnako by bolo chybné negovať jeho prenikanie v 11. storočí. Fakty, že maďarské obyvateľstvo (najmä po potlačení ľudových vzbúr r. 1046 a 1067) hľadalo aj na území dnešného (najmä južného) Slovenska nový domov. Zmena obyvateľstva sa lokálne odráža i v názvoch sociálno-výchovného typu (listina z r. 1075): Tesári → Pečenehovia, Dvory → Pečenehovia, Tlmači → roľníci, Kováči → rozličné služby, Zemlári → roľníci, rybári, to platí aj o najstaršej písomne doloženej vesprímskej osade Grinchari, kde okolo r. 1000 sa už nenachádzajú hrnčiari. Aj také osady ako Kostolany či Bratka alebo binske Apáti, ak v 12. storočí sú vo svetských rukách, svojim názvom sa hlásia do staršieho obdobia, keď boli cirkevným majetkom. Istým príkladom na vzájomný slovensko-maďarský vzťah sú lokality Radošina ako starý názov s blízkym kultovým strediskom „Jurko“, vyčlenená veľmožská lokalita „Šarfö“ má mladší názov. Keď v chotári starej Radošinej dostal pôdu zoborský kláštor a nevoľníkov s maďarskými menami, pôvodná obecina sa rozdelila na dva celky: starý Radošina a nový Šarfia (Nitr. Blatnica) alebo v šarišskom Tót-Solymoši žili pôvodne sokoliari - Slováci a neďaleko chotára vznikla osada hrnčiarov (Herencsény).

Na južnom starom Slovensku badať ako prostý maďarský element prenikal na sever aj v období tatárskeho pustošenia. Neide tu o šľachtických jedincov. Títo sa do 14. storočia, ak aj mali slovanský pôvod, hungarizovali a svojim novým sídlom dávali podľa zvyklostí kráľovskej kancelárie názvy s maďarskými zložkami - falva, - teleke, - szalása, - ülésc, - háza ap., ktoré sa stali módnymi v druhej pol. 13. storočia a prevládali zásluhou zemianskej kolonizácie oficiálne aj v Turci, Liptove, na Spiši, hoci sa od 15. storočia tento typ názvov slovakizuje. Skupiny Pečenchoy, Sikulov, Plavcov neznamenali pre osídlenie zvláštny prínos. Veď ani v osadách Nemce, resp. Nemečky či Nemčiňany neudržal si cudzí element svoju etnicitu. Staré názvy osád Hostie, Hostice v maďarskom znení s g- hovoria, že jestvovali aj „hostia“ domáceho slovenského pôvodu. Aj osady typu Uhorská Ves sú staršieho než 13. storočie, ale aj tu došlo k výmene maďarského obyvateľstva slovenským. Názov liptovská Bešeňová a severotekovský Bešeňov sú až z druhej polovice 14. storočia a nesúvisia s pôvodnými Pečenehmi z 11. storočia.

Dôkaz toho, že obyvateľstvo na celom území Slovenska bolo pôvodne západo-slovanské, je okrem iného aj to, že archaické slovenské názvy z obdobia prvého a druhého dotyku maďarského a slovenského etnika ako Sielnica, Sedlec, alebo Kľačany, nikde sa do maďarčiny neprekladali, ako napr. názov Teszár-Ács. A tak sa ukazujú možnosti ďalšieho štúdia párnych slovensko-maďarských názvov a) navzájom prevzatých a b) rozdielných (nepárnych).

E. Mályusz vo svojej práci o Turci precenil význam zemianskej kolonizácie z hľadiska civilizácie a v štúdiu o maďarstve v 15. storočí zase z hľadiska etnického. Avšak jestvuje jeden jav, ktorý je pre zemiansku kolonizáciu typický (okrem zakladania malých osád), a to je zakladanie kostolov s právom cintorína. Preto na Orave malému počtu šľachty v 13.-14. storočí odpovedá aj malý počet farských kostolov (2-5).

VII. OTÁZKA MENENIA PODDANSKÝCH SÍDEL A KOLONIZÁCIÍ

Nemožno pochybovať, že zavedenie plužného obrábania pôdy znamenalo progresívny skok v celom poľnohospodárstve, čiže jeho význam prevyšuje kolonizáciu na nemeckom (emfyteutickom) práve, vrátane nemeckej kolonizácie, ktorá sa realizovala najmä pri genéze a rozvoji niektorých stredovekých miest 13.–14. storočia. Nemecká kolonizácia mala aj negatívnu stránku, ako hovorí typ miest s dedičným richtárstvom, šoltýstvom (Ostkolonisation). Na rozdiel od buržoázných historikov zisťujeme, že ani jedno mesto na Slovensku v 13.–14. storočí nevzniklo na zelenej pažiti, že cudzincov (prevažne Nemcov) usadzovali panovníci v miestach, kde boli staršie trhové alebo podhradské či dokonca poľnohospodárske pôvodne alebo banícke poddanské osady (Rim. Baňa). Cudzích prisťahovalcov nachádzame od začiatku 12. storočia v Spiši ako pohraničnej a zároveň bohatej rudonosnej oblasti, ako aj v bratislavskom pohraničí, kde sa Nemci zmocnili najšpeciálnejšej poľnohospodárskej výroby – vinohradníctva. Známe početné skupiny cudzích banských podnikateľov, baníkov, kupcov a remeslníkov usadili sa v B. Štiavnici, B. Bystrici, začiatkom 14. storočia v okolí Kremnice. V okolí Bratislavy, Kremnice a na Spiši možno vykázať aj dedinskú cudziu nemeckú, ale aj domácu kolonizáciu na nemeckom práve. Iste to nie je náhoda, že v Liptove, Turci, Nitre, Tekove, Zvolene a severnom Gemeri, to je v oblasti tzv. Zvolenského lesa, slovenské a nemecké lokality na emfyteutickom (zv. i nemeckom) práve vznikali v horských polohách alebo na okraji kotlín. Pritom sa zabúda, že v mnohých prípadoch ide o doosídľovanie starších čiastočne spustnutých osád. Tento jas je dobre známy z kolonizácie na valašskom práve, ktorá mala väčší ekonomický (chov horských oviec – valašiek) než sídlištný význam.

Značná časť pomiestnych (chotárnych) názvov zachovaná v metačných listinách z 13.–15. storočia svojou formou pripomína zaniknutú osadu, ktorej jestvovanie možno doložiť len archeologicky. Doneďavna sa príčiny zaniknutých osád vysvetľovali (a to bez overenia) vojenským pustošením alebo živelnými pohromami. Najnovšie pribudla aj teória menenia sídiel podľa úrodnosti obrábanej pôdy v rámci jedného sídlištného celku. Táto teória by bola zdanlivo v súlade s uhorským včasno-feudálnym zákazom vzdiaľovať sa od kostola (ostrihomská synóda II, § 13); pri pastierskom charaktere výrobnej základne zákaz mal svoje opodstatnenie. Nemal opodstatnenie tam a vtedy, keď bola orná pôda v emfyteutickej držbe alebo poddelená v rámci osevneho systému na podiely. Vtedy už aspoň časť obyvateľstva mala nemeniteľné stredisko, v ktorom boli kresťanské kultové objekty (kostol, cintorín, fara a jej kostolní poddani).

Spomenutý typ osád s meniacim spôsobom využívania pôdy podmienený úrodnosťou možno pripustiť do 13. storočia, kým sa nepoužívalo intenzívnejšie hnojenie a najmä pokiaľ sa na obrábanie poľa ešte užívalo radlo alebo dokonca len motyka. V tomto systéme aj prielohom či ľadom ležiace pole si oddýchlo; slúžilo ako pasienok a po viacročnom oddychu sa prielohy opäť stali súčasťou poľa. V tom prípade treba predpokladať aj výskyt typu rozptýlených osád popri stálych ľudnatejších sídlištných celkoch (porov. listinu r. 1067).

Prehľadom, ktorým sme zaujali stanovisko k problematike staršieho osídlenia Slovenska, chceme ukázať, ako nemožno prijať tézu, že na Slovensku bola kolonizácia len vonkajšia – cudzia – z českých, poľských, ruských a najmä nemeckých krajín. Demografický vzostup stredného Slovenska ukazuje, že väčší význam mala kolonizácia vnútorná, ako to možno postihnúť z materiálov zemianskeho osídlenia

v 13.–14. storočí i z materiálov o kolonizácii na nemeckom práve (bez nemeckých osadníkov). Kolonizáciu treba chápať ako proces – realizovaný dokonca aj v socialistickej prítomnosti, ako proces, v ktorom vznikajú nové sídliská a zaniká časť starších sídlisk. A ak sa v literatúre stretávame s pojmom „veľká kolonizácia“, neprijímame ho akoby platný pre celé územie Slovenska. Kolonizáciu treba však chápať ako oprávnený a dôležitý jav pre niektoré oblasti napr. pre Oravu, sev. Trenčín v jednej a pre Spiš zas v inej kvalitatívnej podobe. Zároveň sme poukázali na potrebu komplexného výskumu jestvujúcich i zaniknutých sídlisk, a to na základe plného využitia hmotných, písomných i jazykových dokladov. Zdôraznili sme tiež ekonomicko-sociálnu povahu osídlenia, kde sa treba vyhýbať zastaralým názorom. Na druhej strane sa žiada uplatniť pri analýze i syntéze zodpovedajúce triedne hľadisko. Nakoniec si dovoľíme vysloviť akútny požiadavok pre ďalší rozvoj historickej archeológie, že treba položiť základy vedecky zdôvodnenej chronologizácie stavebných objektov z 9.–11. storočia a zároveň zvýšiť kolektívny dohľad nad technikou výskumov vrátane dokumentácií.

Literatúra a pramene

- Bakács I., *Hont vármegye a Mohács előtt*, Budapest 1977.
- Bialeková D., *Sporen von slawischen Fundplätzen (Typologie u. Datierung)*. In: *Slov. archeológia* 25-1, 1977, 103–158.
- Budinský-Krička V., *Prvé nálezy staroslovanských radových pohrebíšť hradištných na str. Slov.* In: *Sb. Slov. nár. múzea, XXVI–XXXVII, 1942–1944*.
- *Slovanské mohyly na vých. Slov.* In: *Slov. Arch.* 6, 1958.
- *Príspevok k výskumu stredov. vyš. dediny na vých. Slov.* In: *Východosl. pravěk* 2, 1971, 227 až 257.
- Čaplovič P., *Ostrá skala pod V. Kubínom*, *Vlastiv. časopis* 26, 1977, 75–78.
- Drenko Z., *Archeologický výskum v Dolných Strhátoch*. In: *Zborník SNM – História* 22, 1982, s. 105–122.
- Eisner J., *Slovensko v pravěku*. Bratislava 1933.
- Fekete N. A., *Szepesség ter. és társ. kialakulása*. Budapest 1934.
- *Trencsén vármegye*. Budapest 1941.
- Fiala A.–Vallasek A., *K staveb. vývoju Spiš. kapituly*. *Vlastiv. čas.* 1971.
- Gervers-Molnár V., *A középk. Magyarország rotundái*. Budapest 1972.
- Gombos Fr. A., *Catalogus font. hist. Hung. I–III*. Budapest 1937–38.
- Güntherová-Mayerová A., *Roman. umenie na Slov.*, in *Pamiatky a múzea* 2, 1954.
- Györffy Gy., *Az árpádk. Magy. tört. földrajza I*. Budapest 1963.
- *Az árpádk. szolgáló népek kérdéséhez. T. Szemle* 15, 1972.
- Habovštiak A., *Frühm. Wallanlage u. rom. Bauten in Bina*. (Kongres. materiál) Nitra 1966.
- *Archeol. výskum v Kostofanoch pod Tribečom*. In: *Monum. tutela (Bratislava)* 2, 1968, s. 43 až 73.
- *Zaniknutá stredov. dedina Bratka pri Leviciach*. *Slov. arch.* 11, 1963, s. 407–451.
- Holčík Š., *Zisťovací výskum v Bini*. In: *AVANS v roku 1978*, Nitra 1980, s. 113–114 (problematický).
- Holčík Š., *Príspevok k architektúre kostola v Boldogu*. In: *Zborník SNM – História* 19, 1979, s. 61–71.
- Hóman B., *Magyar Történet I*. Budapest 1943 (7. vydanie).
- Horálek K., *Úvod do studia slov. jazyků*. Praha 1960 (2. vyd.).
- Hradszky J., *Intra progressas ... capituli ad s. Martini de Monte Scepusio*. Sp. Podhradie 1901, 176–177.
- Hrubý V., *Staré Město Velkomor. Velehrad*. Praha 1965.
- Húščava A., *Kolonizácia Liptova do konca 14. stol.* Bratislava 1930.
- Chaloupecký V., *Staré Slovensko*. Bratislava 1923.
- *Dvě studie k děj. Podkarpatska*. Bratislava 1925.
- Chropovský B., *Príspevok k cirk. architektúre a poč. kresťanstva na Slov.* *Monumentorum tutela* 8, 1972, s. 173–199.
- *Red. i autor. kol. práce „Významná slovanská náleziská na Slovensku“*. Bratislava 1978 (neboli sem zaradené Brezovička, Čingov, Spiš. Kapitula a Michalovce).

- Javorský Fr., Študijné zvesti AÚ SAV, Nitra 1981, 67–113 – infor. správy o Spiši z r. 1979 so
zmienkami o r. 1977, s. 80 – ostrohy s háčikom z Čingova.
- Ila B., Gömör megye. II–IV, Budapest 1943–1967.
- Iványi B., Pro Hungaria Superiore. Debrecen 1919.
- Karácsonyi J., Tört. jogunk házank ter. epségéhez. Budapest 1921.
- Keller I., Výskum kostola v Bratislave-Devíne. In: AVANS v roku 1978, Nitra 1980, s. 138–139,
obr. 80.
- Kniezsa I., Ungarns Völkerschaften im XI. Jh. Budapest 1938.
– Zur Gesch. d. Jugoslawischen. Études sl. et roum. I, 1948.
– A magyar nyelv szláv jöv.-szavai. I, 1–2, Budapest 1953.
- Krajčovič R., Slovenčina a slov. jazyky. I, Bratislava 1974.
- Mályusz E. Túroc megye kialakulása. Budapest 1922.
- Marsina R., Codex dipl. et epist. Slovaciae. I, Bratislava 1971. Porov. naše recenzné poznámky
v HC 23, 1975, 259–289.
- Melich J., A honfogl. Magyarországnak, Budapest 1929.
- Mencl V., Stredoveká architektúra na Slovensku. Bratislava – Prešov 1937.
– Stredoveké mestá na Slovensku. Bratislava 1938.
- Novák L., K najst. dej. slov. jazyka. Bratislava 1980 (staršia štúdia r. 1944).
- Paulíny E., Záp.-slov. vypožičky v staromadž. lexike. Zb. o poč. slovenských dejín. Bratislava 1965.
- Petrovský-Šichman A., Osídlenie sev. záp. Slovenska, Vlastiv. zb. Povážia 6, 1964.
- Pavlik J., Mikulčice, Praha 1975.
- Plachá V. – Hlavicová J., Nález sakrálnnej stavby na Devíne, Vlastiv. časopis 30, 1981, s. 63–66.
- Rapant D., O starý Liptov, In Bratislava 7, 1933.
- Ratkoš P., Pramene k dej. V. Moravy, Bratislava 1968 (2. vyd.).
– „Osídlení Slov. v 10.–12. stol.“ ako i stať „Ideologie a kult. poměry“, In Přehled dějin Česko-
slovenska, I–I, Praha 1980, 161 nn. a 177–180.
- Ruttkay A., Výskum včasnostr. opevn. sídla v Ducovom, okres Trnava. Archeol. rozhledy 24, 1972,
s. 130–138. Porov. k tomu aj poznámky P. Ratkoša, HC 21, 1973, 148.
- Sedlák V., Regesta dipl. et epist. Slovaciae (1301–1314), I, Bratislava 1980. Porov. našu recenziiu
v HC 1984, 281–296.
- Scriptores rer. Hungaric – I–II (ed. E. Szentpétery), Budapest 1937.
- Szöke B., Honfoglal. és korai árpád. magyarság. régészeti emlékei. Budapest 1961.
- Šmilauer V., Vodopis starého Slovenska. Bratislava 1932.
– O osídlení str. Slovenska, In Bratislava 7, 1933.
- Štefanovičová T., Bratisl. hrad v 9.–12. stor. Bratislava 1975.
- Varsík Br., Osídlenie Košickej kotliny. I–III, Bratislava 1965–77.

Zusammenfassung

Untersuchungsprobleme der frühfeudalen Besiedlung in der Slowakei

Hauptthesen: Die bürgerliche Wissenschaft und die Besiedlung der Slowakei – Überschätzung fremder Kolonisationen, Charakteristik der schriftlichen, sprachlichen und materiellen Quellen, Bindung der materiellen und schriftlichen Quellen, und Rückständigkeit der Publizität archäologischer Untersuchungen, Notwendigkeit die Aussagefähigkeit der einzelnen Quellen zu prüfen, Gliederung des slowakischen Gebiets als Besiedlungsfaktor, Bedeutung der ungarisch-slowakischen Toponymie, Änderungen der Untertanensiedlungen und Kolonisationsfrage.